

погинуо још током Априлског рата 1941. године. Ипак, овакви примери не умањују изворну вредност дела, већ само још једном потврђују историчарима добро познато правило да мемоарску литературу увек треба суочавати и проверавати са архивским и другим изворима.

Посебну целину у Банковићевом сведочењу представљају странице посвећене периоду након изласка из затвора 1959. и покушајима да добије нову парохију и запослење. Сећајући се тих првих дана на слободи („дарованој слободи“, како је назива Б. Пекић), чини се да пише са више разочарања и једа него о времену проведеном на робији. Молбе епископима да му доделе парохију и њихово одбијање у страху да ће нарушити односе са режимом сведоче о везама између СПЦ и комунистичке власти, али и о стању у самој цркви.

Књига *У предворју пакла* представља важан допринос разумевању послератне збиље и драгоцен је извор за склапање мозаика о пораженима у грађанском рату у Југославији. Историчарима ће бити од великог значаја не само да би растумачили последице обрачуна са снагама „старог режима“ већ и да би осетили специфичан дух и стање свести какве човек који живот проводи на слободи тешко може да разуме, а који прожимају све странице Банковићевог дела. Друго издање ових мемоара намењено је и новој генерацији замишљених над прошлошћу, за које је период Другог светског рата и првих послератних година и даље „забран“ у који се ређе залази, а неке од тих тема и даље представљају табу. Та генерација ће, надамо се, дела попут Банковићевих анализирати и оцењивати са мање страсти и емоција него што је то било 1991. или када су му и 1945. и 1973. судили.

Немања ДЕВИЋ

Alaida Asman. *Oblici zaborava*.
Beograd: Biblioteka XX vek, 2018, 214.

Колективно памћење је, иако испрва психолошки појам, након пионирских искорака француског социолога и филозофа Мориса Албвакса пре Другог светског рата, од друге половине двадесетог века постало значајан предмет проучавања бројних научника друштвено-хуманистичке провенијенције. Начинима на које се друштвено сећање конструише, шири и трансформише временом посвећени су бројни радови, међу којима су и дела Алаиде Асман, немачке англисткиње, египтолошкиње и културолошкиње. Ипак, ова професорка Универзитета у Констанцу у пензији, која је током каријере била гостујући предавач на бројним америчким универзитетима, тек је у својој седамдесетој години, 2016, објавила монографију посвећену операцији супротной сећању – забору. *Formen des Vergessens* на српски језик је превела Александра Бајазетов и тако је 2018. монографија *Облици заборава*

постала треће преведено дело Алаиде Асман у издању Библиотеке XX век, након монографија *Рад на националном памћењу* (превод Александра Бајазетовић-Вучен, 2002) и *Дуга сенка прошлости* (превод Дринка Гојковић, 2011).

Асман није планирала да напише монографију посвећену заборављању. На то ју је, како сведочи у предговору књиге, подстакао историчар Бернхард Јусен и гетингенски издавач *Валштајн* након једног њеног предавања у Франкфурту. Књига је, поред предговора, подељена на три дела: Увод, Седам облика заборављања и Седам примера. Увод садржи одређење кључних појмова као што су памћење, сећање и заборављање, као и историјску анализу перцепције ова три појма од Цицерона, преко Августина и Канта до данас. Мото који се провлачи кроз читаво дело *Perit pars maxima* (лат. Највећи део је изгубљен) у Уводу је илустрован шпанским барокним амблемом који представља алегорију памћења. Кроз читаво дело су умереним бројем фотографских и графичких прилога адекватно илустровани споменици и догађаји о којима ауторка на том месту расправља.

Асман заборављање карактерише као збирни појам, који обухвата различите модусе, од којих она у Уводу набраја девет, попут брисања, игнорисања и порицања. Поред набрајања, говори и о различитим, често непредвиђеним реакцијама друштва нарочито на активне методе заборављања, позивајући се на један есеј Умберта Ека. Ауторка Увод завршава наводећи занимљивост да су два покушаја типологизације заборављања из прве деценије 21. века у знаку броја седам – *Седам грехова памћења* (*The Seven Sins of Memory*, 2001) харвардског професора неуронаука Данијела Шактера и *Седам типова заборављања* (*Seven Types of Forgetting*, 2008) кембричког социјалног антрополога Пола Конертонa. Инспирирана овим, наредна два сегмента књиге Асман дели у седам делова.

Седам облика заборављања ауторка, на око четрдесет страна, анализира у истоименом поглављу књиге. На крају ове целине категоризује облике заборављања по томе да ли су неутрални (аутоматско, одгођено и селективно заборављање), негативни (деструктивно/репресивно и дефанзивно/саучесничко заборављање) или позитивни (контруктивно и терапеутско заборављање). Код неутралних облика заборављања не постоји емоционално одређење према предмету заборављања: он код аутоматског сећања биолошки нестаје и бива прекривен или замењен нечим новим, док код одгођеног сећања бива смештен у архив, препуштен малој могућности да га неки истраживач реактуелизује. Селективно заборављање, иако може да има и негативне последице, сврстава се у неутралне облике управо због тога што је његово позитивно својство пружање могућности да се појединац или група ослободе последица неке кривице која није претешка.

Јан Асман, немачки египтолог и супруг ауторке, у свом делу о смрти и оностраном у старом Египту, преноси староегипатску пословицу: „Човек живи док год му се помиње име.“¹ Као активан чин заборављања у чијој је сржи негативно осећање према свом објекту, Алаида Асман наводи од давни-

1 Alaida Asman, *Oblici zaborava*, (Beograd: Biblioteka XX vek, 2018), 47.

не примењивани *damnatio memoriae*. Почевши примером из фикције, представљањем посла Винстона Смита у Орвеловом роману *1984*, ауторка прелази на случајеве из реалности, из времена Стаљина и Хитлера. Не задржавши се на тоталитарним режимима двадесетог века, ауторка се осврће на постколонијалну критику и стање *неисторичности* наметнуто урођеницима у Сједињеним Државама и Аустралији. Није негативно само активно уништавање извора о некоме или нечему него је и саучесничко ћутање друштва појава коју треба прокоментарисати. Зачарани круг који чине друштво које ћути, жртва која због траума и страха од осуде не говори о томе и починилац који дефанзивно ћути појава је коју ауторка уочава нарочито у случајевима када припадници цркве нападну децу. Асман овде поздравља промену друштвене атмосфере крајем двадесетог века, од када се отвореније говори о злочинима и друштво уместо заштите починиоцима нуди емпатију жртвама.

Заборав, по ауторки, може да буде и позитиван. Она наводи да је заборављање са циљем новог политичког или биографског почетка конструктивно, а као одлучујући пример наводи Вестфалске мировне уговоре из 1648. у којима се дотад зарађене стране позивају на поштовање девизе *perpetua oblivio et amnestia* – трајни заборав и опрост. Поред конструктивног, Асман као значајно истиче и терапеутско заборављање, које уследи након суочавања са истином. Позитиван пример су десетине комисија које широм света раде са циљем утврђивања истине о турбулентним временима, да би се након прочишћења сазнањем прешло на постепено превладавање друштвене трауме.

Након постављања теоријске и појмовне основе, ауторка је дала свој увид у праксу заборављања кроз поглавље *Седам примера*. Ослонивши се на дела Роберта Музила, Асман доводи у питање само приметност споменика свакодневном пролазнику који је окружен бројним привлачнијим визуелним стимулусима у савременом свету. Даље претреса како се градови односе према споменицима који из разних разлога постану непожељни. Засебан пример ком ауторка посвећује нарочиту пажњу је Лењин, због различитих метода уклањања његових споменика широм источне Европе. Одељак о вандализму и уништавању материјалног и културног наслеђа нарочито може бити занимљив српској публици. У њему су путем примера Левена у Првом светском рату, Сарајева 1992–1995, у рату који ауторка именује као *југословенски* (у једнини), и Палмире током окупације Исламске државе представљени различити облици насиља којима је циљ нестанак одређеног културног наслеђа. Док говори о Првом светском рату, Асман за идеју о *посебном путу* Немачке каже да је спорна, али према *новом начину* реконструкције предисторије рата, коју је предложио Кристофер Кларк, ауторка нас оставља без свог одређења.

Када почиње приповест о Сарајеву деведесетих година двадесетог века, ауторка наводи да је у том месту Фрању Фердинанда и његову жену Софију убио Гаврило Принцип, *српски* националиста. Даље, она за етнички и верски сложени Балкан каже да је део Европе који је *обележило* смењивање империја (Рим, Византија, Османско царство и Хабзбуршка монар-

хија). Из балканске перспективе може се поставити питање ли је Балкан обележило и његово ванимперијално време, попут средњег века, дела деветнаестог века и савременог доба, али будући да је то питање ауторки далеко од фокуса, не треба јој замерити на оваквој оцени Балкана. Ослонац у анализи *урбицида* у југословенском рату били су јој текстови српског архитекте Богдана Богдановића, који је 1993. отишао у егзил из протеста према политици Слободана Милошевића. Град је, каже Асман, повлачећи знак једнакости између *урбицида* и *мнемоцида*, као носилац различитих временских слојева који сведоче о мултикултурној повести, био мета управо да би се уништили подсетници на постојање *другог*.

Следећа два одељка посвећена су примерима ратних злочина који се често тумаче у свом односу са Холокаустом. Асман најпре бира два злочина у којима је учествовала Немачка као извршилац и саучесник, а оба недвосмислено карактерише као геноцид, упркос томе што су извршени пре него што је геноцид дефинисан као злочин 1948. године. Начин на који се савремена немачка држава односи према геноциду у Намибији над народима Хереро и Нама и геноциду који је спровело Османско царство над Јерменима кључна је тема првог од два одељка. Злочин који се увек мери у односу на Холокауст је и накба, насилно протеривање палестинских Арапа из њихових домова 1948. Ауторка се у овом случају највише посветила тензији између трауме коју је Холокауст нанео Јеврејима и трауме коју су Јевреји протеривањем нанели палестинским Арапима. Поред тога, овај одељак је посвећен и улози невладиног сектора у изналажењу заједничког језика и стварања услова за коегзистенцију кроз признање почињеног недела.

До којих граница ићи када се човек осуди на *damnatio memoriae*, било је значајно питање на Универзитету у Констанцу 2016, две године након што се Асман пензионисала. Ауторка детаљно излаже случај са три фазе расправе о прихватању лика и дела Ханса Роберта Јауса, утемељивача круга *Поетика и херменаутика* и самог Универзитета у Констанцу, те бившег добровољца у *Waffen-SS*-у. Период од шездесетих до 2016. окарактерисан је као постепено кретање из стања ћутања у тендециозно претресање наочиглед аполитичних Јаусових текстова у потрази за подтекстом који би садржао нацизму идеолошки блиске поруке. Асман потом пореди случајеве Јауса и Гинтера Граса, који је тек неколико година након освајања Нобелове награде за књижевност признао да је, иако невољно, био члан *Waffen-SS* одреда.

Последњи, седми пример који Асман наводи проистиче из драстичне промене коју је интернет донео у домен памћења. Она примећује како је некада за сећање био потребан труд, а да је заборав природно долазио, док са интернетом, на ком се сваки податак складишти без временског ограничења, настаје обрнут случај. Ипак, упркос огромној количини података која бива произведена и ускладиштена, Асман наглашава разлику између меморисања и сећања. Она ипак првенство даје од технике независном идентитету човека и друштва, који ће спровести сопствену селекцију података и уврстити потребне у сећање.

Иако признаје да је интернет донео *тиху културну револуцију*, Асман закључује монографију мотом читавог дела – Највећи део је изгубљен. Овакав став, иако на први поглед конзервативан, произилази из аргумената којима је ауторка побила важност *вечности* података на интернету. Ово дело, мада у њему преовладавају примери из немачке историје, нуди систематично изложу теорију заборављања, као и примере који могу користити читаоцу као референтно тело при сопственом истраживању. Литература коју је ауторка користила, од филозофских класика до најновијих искорака у истраживању памћења и, конкретно, заборављања, сама по себи је изразито добар путоказ у даље истраживање теме. Цитати из класика, и поред тога што се неки понављају на више места, послужили су за ефектно и памтљиво поентирање.

Облици заборав Алаиде Асман добијају у српском контексту још већи значај због тога што ова монографија помаже уочавању и дешифровању свих политика заборављања, којих од настанка модерне српске државе, те током и након југословенског искуства, није било мало, биле оне несвесне или испрограмиране. Ова књига, управо због тога што класификује облике заборав и наводи само неколико примера, имплицитан је позив на примену сазнања о заборављању на друге конкретне примере. Такође, неизоставан је подсетник да, упркос семантичком доживљају, заборав није негативан антипод сећању, него појам који коегзистира са њим као саставни и неопходни елемент памћења.

Букашин ЗОРИЋ

Тодор Куљић. *Прогнани појмови: Неолиберална појмовна ревизија мисли о друштву*. Београд: Сlio, 2018, 387.

Дугогодишње истраживање културе сећања социолога Тодора Куљића резултирало је књигом *Прогнани појмови: неолиберална појмовна ревизија мисли о друштву* коју је објавила издавачка кућа Сlio.

Ова обимна студија (387 страна) се бави појмовном историјом и променама у историјским појмовима које је са собом донео крај 20. и почетак 21. века. Књига садржи девет поглавља: Појмовна историја, Историјски појмови, О правдању савременог капитализма, О правима с којима смо рођени, Материјално природно право у мисли Љубомира Тадића, Алтруизам, филантропија и хуманизам, Социјална револуција, Социјална правда у XXI веку и Општај од социјалне правде. Тако концептирано свако поглавље представља засебну целину, али се свеукупно уклапа у општу слику генезе (зло)употребе појмова. Аутор започиње излагање од самих зачетака појмовне историје а завршава нормативним оквиром неолибералног курса. Кључне детерминанте промене он види у паду Берлинског зида и свему ономе што је свет социјализма претрпео тим догађајем. Обиман те-